

СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО І МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

УДК 339.9

Л. Л. Кірова

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ СВІТОВОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО РИНКУ В СУЧАСНИХ СВІТОГОСПОДАРСЬКИХ УМОВАХ

Анотація. Охарактеризовано організаційно-економічні засади розвитку світового сільськогосподарського ринку в сучасних світогосподарських умовах, проаналізовано розвиток світового сільськогосподарського ринку, його можливості та загрози для різних країн, запропоновано організаційно-економічні засади формування механізму створення транскордонних кластерів в АПК прикордонних регіонів.

Ключові слова: агропродовольча система, міжнародна торгівля, трансфер капіталу, продовольча безпека, аграрний ринок, фінансові спекулянти, лібералізація, агрокомплекс.

Summary. Describe the organizational and economic principles of the global agricultural market in today's global environment, to analyze the development of world agricultural market, its opportunities and threats for different countries offer organizational and economic principles of the formation mechanism of the creation of cross-border clusters in agricultural frontier regions.

Key words: agro-food system, international trade, capital transfers, food safety, agricultural market, financial speculators, liberalization, Agrokompleks.

Постановка проблеми. Сільське господарство має низку особливостей, які відрізняють його від інших економічних секторів. Вирощування аграрної продукції, перш за все, здійснюється переважно як приватна діяльність, яка виконується на обмеженій території в основному домашніми господарствами, але також має багато можливостей для колективних дій. На економічний стан цього сектору суттєво впливають глобальні сили, а його структура і розвиток багато в чому залежать від державного втручання. Беручи до уваги фактори, що можуть викликати зміни, можна визначити основні організаційно-економічні та соціальні характеристики агропродовольчої системи, які вимагають уваги з точки зору аграрної політики: динаміка виробництва, інтегрованість агропродовольчої системи, міжнародна торгівля аграрною продукцією та продовольством, провали ринку, втручання держави в діяльність сектору, соціально-культурні зв'язки, неоднорідність і різноманітність, колективні дії [1].

Аналіз перелічених характеристик сільського господарства дозволяє не погоджуватися з точкою зору тих авторів, які вважають, що єдиним шляхом розвитку національних агропродовольчих систем і подолання бідності в сільській місцевості є концентрація виробництва у великих агропродовольчих фірмах, здатних до впровадження новітніх технологій вирощування, збереження та переробки аграрної продукції [2]. На наш погляд, така точка зору, що передбачає лише один технологічний напрямок, заперечує існування та переваги альтернативного шляху, або навіть декількох шляхів, до вирішення проблеми скорочення

масштабів сільської бідності, досягнення вищих рівнів соціальної рівноваги та екологічної сталості в агропродовольчій системі.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми світового сільськогосподарського ринку досліджуються такими вітчизняними і зарубіжними науковцями, як О. Амоша, В. Білчак, В. Будкін, Б. Буркінський, О. Вишняков, Д. Віллерс, В. Євдокименко, З. Зьоло, Є. Кіш, А. Кенард, М. Козоріз, М. Лендєл, Т. Лієвські, В. Ляшенко, Ю. Макогон, З. Макела, Г. Медве-Белинт, А. Мельник, В. Мікловда, Н. Мікула, Л. О'Довд, Р. Ратті, М. Перкман, С. Свенсон, І. Студенніков, Г.-М. Чуді та інші.

Мета дослідження. Слід приділити увагу організаційно-економічним засадам розвитку світового сільськогосподарського ринку в сучасних світогосподарських умовах, можливим шляхам поліпшення відносин між складною агропродовольчою системою і соціальним розвитком сільської місцевості, особливо в тих країнах, де сільське господарство грає важливу роль у забезпеченні зайнятості та доходів населення.

Виклад основного матеріалу. Впродовж останніх 20 років значні зусилля органів влади багатьох держав щодо забезпечення продовольчої безпеки були зосереджені на створенні умов, які зміцнюють можливості національних агропродовольчих систем адаптуватися до різких коливань на світових ринках продовольства і забезпечити, перш за все, стабільність на внутрішньому ринку продовольства. У стійкій і надійній агропродовольчій системі будь-які зміни у ринковій кон'юктурі створюють стимули, які спонукають до інновацій, пошуку нових шляхів розвитку цієї системи [2].

© Л. Л. Кірова, 2014

На сучасний момент проблема продовольчої безпеки населення землі, що зростає, загострюється у зв'язку з різким зростанням цін на сільськогосподарську продукцію на світовому ринку. Коливання цін на продовольство в 2010–2011 р. вже змінили економічний і геополітичний баланс сил, наприклад, в декількох країнах Близького Сходу. Це потребує детального аналізу причин високої волатильності сучасного світового сільськогосподарського ринку. Дослідження сучасних організаційно-економічних засад розвитку світового сільськогосподарського ринку доводить, що дійсно вирішальний вплив на його волатильність мають:

- підвищення торговельної взаємозалежності країн;
- вузька спеціалізація на обмеженому наборі аграрної сировини та напівпродуктів значної кількості країн, особливо тих, що розвиваються;
- наростання зв'язку аграрного ринку з ринком енергоносіїв через сегмент біопалив;
- поширення після фінансової кризи 2008–2009 р. присутності на ринках аграрних ресурсів, продукції та землі гравців, які покинули фінансові ринки, тобто спекулянтів.

На кінець 2010 р. майже чверть продовольства у світі розподілялося через механізми міжнародного обміну (торгівлі і міжнародної допомоги), і цей показник постійно зростає за останні десятиліття.

Значний вплив цін світових ринків на внутрішнє національне ціноутворення на продукти харчування відбувається навіть на таких значно захищених національних ринках, як у країн-членів Європейського Союзу, а також у Північній Кореї — найбільш автаркічному аграрному ринку у світі [3].

Загально визнано, що міжнародна торгівля через спеціалізацію дозволяє ефективно розподіляти ресурси світового виробництва сільськогосподарської продукції, але разом з тим робить ринок занадто чутливим до найменших коливань урожайності культур, клімату, втручання держав у експортно-імпортні операції тощо, що збільшує системні ризики продовольчої безпеки в національних продовольчих системах.

Найбільш уразливими з точки зору продовольчої безпеки є регіони Близького Сходу, Африки, Азії та Європи, рівень самозабезпеченості в яких недостатній.

Сучасне сільськогосподарське виробництво для того, щоб бути ефективним і досягти високої продуктивності, повинно максимально спеціалізуватися на вирощуванні обмеженого набору культур і продуктів тваринництва. Наприклад, Малайзія виробляє лише 41 % необхідних їй зернових, при цьому 88 % всього обсягу виробництва сільгосппродукції — це експорт пальмового масла. Не тільки Малайзія, а й інші країни Африки, Латинської Америки та Азії до цих пір залишаються країнами «експортної монокульту-

ри», тобто фокусуються на єдиному виді сільгосппродукції. Унікальні кліматичні умови роблять рентабельним виробництво сільгосппродуктів у малій кількості країн, наприклад, какао (Кот д'Івуар, Гана, Індонезія — 72 % світового виробництва), пальмового масла (Індонезія, Малайзія, Папуа Нова Гвінея — 90 % світового виробництва). Таким чином, світовий ринок через вузьку спеціалізацію є вкрай чутливим до проблем, що виникають навіть в одній країні, яка виробляє конкретну аграрну продукцію.

Останніми роками активно розширюється виробництво біопалива. Біопаливо служить своєрідним «містком», який пов'язує ринок продовольства з мінливим ринком паливно-енергетичних ресурсів. У всьому світі на виробництво біопалива у 2010 р. пішло менше 5 % світового виробництва рослинної сировини, проте ця частка швидко зростає: ще в 2000 р. вона становила лише 0,9 %. А якщо порівняти ці показники зі зростанням глобального споживання продуктів харчування за останнє десятиліття (+17,5 %), можна дійти висновку, що зростання виробництва біопалива значно і негативно вплине на пропозицію продовольства на світовому ринку. Африка, з її значним потенціалом виробництва тростяного цукру, часто розглядається як регіон, який змог би отримати вигоду від виробництва біопалива (використовуючи позитивний досвід та технології, які застосовано, наприклад, в Бразилії), але перешкоди на шляху реалізації цього глобального проекту (нерозвинута інфраструктура, організаційна слабкість, воєнно-політичні конфлікти тощо) занадто великі, щоб очікувати скорішої його реалізації. З іншого боку, виробництво біопалива не вирішує проблем нафтового ринку — лише 2,2 % моторних палив у 2010 р. мали біологічне походження. А враховуючи те, що біопаливо не є повністю поновлюваним джерелом енергії, оскільки виснажує гумус в ґрунтах і просто переводить вуглець з однієї форми в іншу, тому користь від розширення посівів технічних культур вкрай обмежена. Зрештою, конкурентоспроможність біопалива може бути розширена, якщо вигода від зниження викидів парникових газів у результаті заміни етанолом бензину буде монетизуватися за рахунок торгівлі квотами (сертифікованих скорочень викидів парникових газів) у рамках механізму, започаткованого Кіотським протоколом.

Останній фактор, який суттєво посилює волатильність сучасного світового сільськогосподарського ринку, — фінансові спекулянти, що активно розігрують організовані сільськогосподарські ринки на тлі величезної глобальної надлишкової ліквідності [4]. Поряд з описаним вище фактором (виробництво біопалива) механізм ф'ючерсних торгів аграрною продукцією, а також активна зацікавленість ними інвестиційних бан-

ків і фінансових спекулянтів імпортує монетарну інфляцію на ринки сільгосппродукції.

До наведених вище факторів, що посилюють волатильність світового сільськогосподарського ринку, слід додати урядові обмеження на експорт аграрної сировини, введені деякими країнами, і послаблення американського долару [4].

Таким чином, очевидно, що існуюча система виробництва і розподілу продовольства, заснована на торговельній взаємозалежності, глибокій спеціалізації, інтегруванні з волатильними ринками вуглеводнів та поширенні фінансових спекуляцій, не є стабільною. Крім того, агропродовольчі системи країн змінюються в результаті динамічної взаємодії цілої низки екологічних, соціальних і економічних факторів, у тому числі глобальних змін навколишнього середовища, урбанізації, інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, його концентрації, вертикальної інтеграції та координації, індустріалізації, дерегулювання і лібералізації економіки.

Тому єдиним реальним шляхом вирішення проблеми забезпечення населення будь-якої країни необхідним раціоном харчування (як за кількістю, так і за поживністю продовольства) полягає в розвитку власного сільського господарства, перш за все там, де воно становить основу економіки і де брак їжі відчувають у першу чергу самі селяни. Але і в країнах, здатних оплачувати імпорт недостатніх власних продуктів харчування, сільське господарство потребує підтримки та захисту, якщо через об'єктивні природно-кліматичні умови його розвиток виявляється набагато більш трудо-, капітало- та енергоємним, ніж у конкурентів на світовому ринку. Для цього є економічні і політичні підстави: забезпечення продовольчої безпеки, запобігання загрози безробіття, надмірної урбанізації, нерівномірності господарського освоєння території і запустіння історично освоєних районів.

Сучасні виклики, які постали перед аграрними виробниками, суттєво відрізняються від тих, відповіддю на які стала так звана «Зелена революція», в результаті якої було досягнуто стійке зростання продуктивності сільського господарства лише кілька десятиліть тому. З 1980-х років відбулося істотне зниження підтримки державного сектору в сільському господарстві і багато виробників аграрної продукції втратили доступ до основних товарів і послуг, які раніше субсидувалися державою. У той час як державні агентства частіше були неефективними в наданні цих послуг, вони, тим не менш, покращували доступ до ринків для бідних сільських виробників. Сьогодні можливості для цих виробників інтегруватися у світову економіку ще більш обмежені. Дрібні виробники на сучасний момент конкурують на світових ринках, які є набагато більш вимогливим з точки зору оцінки якості і стандартів безпеки хар-

чових продуктів, а також більш концентрованими і вертикально інтегрованими, ніж це було у минулому [5]. Серйозну заклопотаність стосовно цієї концентрації викликає те, що декілька транснаціональних корпорацій встановлюють контроль за прийняттям рішень в рамках всієї агропродовольчої системи. Таким чином, сьогоdnішній ризик багатьох сільських домогосподарств, пов'язаний із впливом ринкових сил, дуже відрізняється від минулого. Раніше ризик часто знижували державні агентства через контрольовані урядом ринкові ради (у США) та подібні напівдержавні організації в інших країнах, які відповідали за збут аграрної продукції, контролювали структуру цін, ринки ресурсів і аграрної продукції, а також забезпечували доступ до удосконалених технологій і організовували навчання фермерів. Державні інвестиції в дослідження і розробки призвели до підвищення продуктивності фермерських господарств як системи. Крім того, фермери до нововведень були заохочені через державні субсидії або інші інструменти регулювання. У більшості країн Азії та Латинській Америці ці нововведення спонукали багато фермерських господарств перейти на більш продуктивні і більш прибуткові системи господарювання [6].

Оскільки сільське господарство залежить від торгівлі більшою мірою, ніж більшість економічних секторів, великий вплив на його стан мають умови, що визначають середовище торгівлі та торговельна політика. У той час як загальні торговельні бар'єри в промислово розвинених країнах значно знизилися за останні десять років, «залишок» бар'єрів зосереджено на сировинній продукції сільського господарства та продукції трудомістких виробництв, відносно яких країни менш розвинені володіють порівняльними перевагами у міжнародній конкуренції. Крім того, в економічно розвинених країнах поширена практика змін у структурі тарифів шляхом встановлення високих тарифів на продукти з більш високим ступенем переробки. Ці тарифи націлені на захист переробної і харчової промисловості в промислово розвинених країнах, і вони є по суті податком на розвиток, тому що обмежують можливості розвиватися сировинним виробництвам з низькою доданою вартістю, які превалюють в агропродовольчих системах економічно відсталих країн.

Ситуація суттєво змінилася і для фермерських господарств у Європейському Союзі, перш за все, в результаті реформування аграрної політики, яка проводиться Європейською Комісією. За період з початку 1960-х років, коли в ЄС була започаткована Спільна аграрна політика (САП), аграрний сектор країн Союзу зазнав великих змін. Змінилися його економічне становище та соціальна структура, посилилася технологічна складова, підвищилися вимоги як до охорони навко-

лишнього середовища, так і до якості продуктів харчування. У міру того, як розширювався Європейський Союз, ставав все більш різноманітним його сільський ландшафт, при цьому одночасно наростала соціальна диференціація фермерських господарств. Глобалізація суттєво змінила конфігурацію світових сільськогосподарських ринків, а фінансова підтримка європейських фермерів в окремі періоди сягала майже двох третин загального бюджету ЄС. Усе це призвело до зміни цілей САП як за їх ієрархією, так і за змістом.

Нарощування сільськогосподарського виробництва більше не є пріоритетною ціллю для Європейського Союзу. Замість цього на перший план виходить такі питання:

- підвищення рентабельності сільськогосподарського виробництва;

- розвиток нових перспективних напрямків сільського господарства та переробки сільгоспсировини (наприклад, органічного виробництва, тобто вирощування і переробка аграрної продукції з метою отримання екологічно чистого та безпечного продовольства);

- оптимальне використання природних ресурсів, захист і поліпшення навколишнього середовища.

Стосовно підтримки аграріїв парадигма САП також змінилася: якщо в перші десятиліття її функціонування вона була покликана гарантувати стабільні доходи фермерів, то тепер акцент робиться на поліпшення якості життя сільського населення та на комплексний розвиток сільської місцевості.

Перший напрямок (підтримка виробництва) спрямовано на вирішення питань організації сільськогосподарських ринків і підтримки фермерських доходів. Ця «опора» використовує переважно спільні (наднаціональні) заходи регулювання внутрішніх ринків та сільгоспвиробництва, в основному за допомогою системи загальної організації ринків (на теперішній момент в ЄС діє 21 організований ринок, у тому числі: зерна, свинини, яловичини, м'яса птиці і яєць, молочних продуктів, фруктів і овочів, вина, цукру та ін.). Для деяких товарів (наприклад, бавовни) діють спеціальні режими підтримки виробників. За межами цієї системи залишена лише невелика частина продукції аграрного сектору (наприклад, мед, кава, конина, шовкопряди), проте частково САП охоплює і цю продукцію. Наприклад, з бюджету ЄС виділяються кошти на боротьбу із хворобами бджіл і на просування меду на внутрішньому ринку Союзу; з коштів Євросоюзу також фінансуються заходи законодавчого захисту товарних марок кави з підтвердженням географічним походженням з ЄС.

Порівняно з першими етапами САП помітно зросло значення інструментів безпосереднього (неринкового) впливу на аграрний сектор. Зниження інтервенційних цін ЄС під тиском вимог

СОТ, зростання внутрішнього попиту, здешевлення імпорту через зменшення світових цін (до 2006 р.), а також підвищення курсу євро — усе це різко знизило ефективність і значення втручання ЄС на більшості організованих ринків. Витрати на ці заходи в 2000–2006 рр. становили 10 % від загального бюджету першого напрямку САП. Також знизилося значення експортних субсидій (тепер на них припадає менше 9 % загальних витрат у цій «опорі»). У той же час помітно (майже до 80 %) зросли витрати на прямі субсидії, пов'язані з виробництвом конкретних продуктів і зі скороченням оброблюваних площ [7]. До 2013 р. прямі платежі складуть 91 % витрат в рамках першого напрямку і будуть здійснюватися переважно у вигляді єдиних аграрних платежів. Причому повна виплата цих субсидій буде здійснюватися на умовах взаємної відповідності (тобто лише за умов дотримання фермерами екологічних норм і стандартів якості). Це дозволить скоротити забруднення навколишнього середовища, зменшити площу оброблюваних земель, а також зайняти частину орних земель (до 15 % до 2020 р.) культурами для виробництва біопалива.

Другий напрямок САП (соціально-структурний) покликаний підтримувати збалансований розвиток сільських територій, сприяти підвищенню рівня життя на селі, а також зменшенню соціально-економічних диспропорцій між сільськими місцевостями країн і регіонів ЄС. У теперішній час за масштабами фінансування ця «опора» перевершує колишні структурні заходи САП і додаткові структурні заходи за реформою Макшеррі.

Фактична структура витрат, як і взагалі заходи політики другої «опори» САП, конкретизується в національних Програмах розвитку сільських територій. Національні програми розробляються на основі Загальних напрямків аграрного розвитку ЄС і реалізуються на принципах сумісного фінансування. Наприклад, витрати, що заплановано на період 2007–2013 р. за національною програмою Німеччини, складають 13 млрд. євро, з них 60 % — асигнування з бюджету ЄС, а 40 % — з національних та місцевих бюджетів. В Ірландії із коштів ЄС буде покрито понад 50 % витрат національної програми, в Польщі та Литві — майже 80 % [7].

У 2011 р. спеціальна група з реформування САП, яка створена Європейською Комісією, подала свої пропозиції у вигляді пакету нормативних актів, які мають вступити в дію після 2013 року. Заявлена мета цієї реформи полягає в забезпеченні європейських громадян безпечними і якісними продуктами харчування, зберігаючи при цьому навколишнє середовище. Відповідно до цих пропозицій трьома загальними цілями майбутньої САП є:

- «життєздатне виробництво продуктів харчування»;

— «стале управління природними ресурсами»;
— «збалансований розвиток сільських територій» (остання ціль кореспондується із цілями регіональної політики ЄС, що фінансується Структурним фондом, у тому числі із заходами щодо створення життєздатних кластерів).

Висновки. Вважається, що дотримання цих трьох цілей, у поєднанні із запропонованими змінами в інструментах САП, безпосередньо забезпечать своєчасне реагування органів ЄС, які реалізують САП, на економічні, екологічні та територіальні виклики, що можуть з'явитися у майбутньому. У теперішній час Європейським парламентом і Радою Європи розглядаються ці пропозиції, а затвердження та початок реалізації відповідних нормативних актів очікується до кінця 2013 р., тобто нова реформа САП може набути чинності з 1 січня 2014 р.

Економічним стрижнем пропозицій стосовно реформування спільної аграрної політики ЄС є суттєве скорочення заходів підтримки аграрного сектору, що відносяться до так званої «жовтої скриньки». Це буде нелегко, оскільки відмова від експортних субсидій і ослаблення або скасування заходів внутрішньої підтримки зажадають докорінної зміни всієї «архітектури» САП, а також забезпечення більшої відкритості європейських ринків аграрної продукції та продовольства. Реалізація цих заходів поставить європейських фермерів перед вибором: чи забезпечити життєздатність власним господарствам в умовах посилення конкуренції, чи вийти з ринку. Одночасно ці реформаторські заходи створять стимули для екс-

портної експансії на ринки ЄС сільгоспвиробників з інших країн, які мають або будуть здатні створити відчутні конкурентні переваги.

Література

1. Білорус О. Г. Глобальна продовольча безпека : монографія / О. Г. Білорус, М. В. Зубець, П. Т. Саблук, В. І. Власов. — К. : ННЦ ІАЕ, 2009. — 486 с.
2. Быков А. Н. Глобализация и либерализация / А. Н. Быков // Проблемы прогнозирования. — 2000. — № 5. — С. 104–119.
3. Adger W. N. Vulnerability / W. N. Adger // Global Environmental Change. — 2006. — № 16 (3). — P. 268–281.
4. Ferrucci G. Food Price Pass-Through in the Euro Area : The Role of Asymmetries and Nonlinearities / Gianluigi Ferrucci, Rebeca Jimenez-Rodriguez and Luca Onorante // European Central Bank Working Paper. — 2010. — Series No. 1168. — 47 pp.
5. Ризики світової продовольчої кризи та виклики для України: Аналітична записка / Я. А. Жаліло, О. В. Собкевич, В. М. Русан та ін. — К. : НІСД, 2011. — 11 с.
6. Hendrix C. Markets vs. Malthus: Food Security and the Global Economy / C. Hendrix, S. Cullen. — Washington : Peterson Institute for International Economics. — Policy Brief № PB 11–12. — July 2011. — 14 p.
7. Food Outlook: Global Market Analysis [Електронний ресурс]. — FAO. — December 2009. — Режим доступу : <http://www.fao.org/docrep/012/ak341e/ak341e00.htm>.